

**КОНСТРУИРАНЕ НА ПАЗАРНА АЛТЕРНАТИВА
ЗА БЪЛГАРСКАТА ИКОНОМИКА ПРЕЗ ПЕРИОДА
МЕЖДУ ДВЕТЕ СВЕТОВНИ ВОЙНИ**

Пенчо Д. ПЕНЧЕВ

Abstract: *In general, the perspectives for the Bulgarian economic development during the interwar period were dominated by the ideas of dirigisme. Based on published research of Bulgarian economists the author reveals their market oriented ideas, which were an alternative of the mainstream economic thought. It consists of two basic elements. The first one is - labor-intensive, market-oriented agriculture and joint-stock companies to carry out large-scale initiatives. The second one is an economic policy based on cooperation and support of the private initiative by the state.*

Key words: *market, Bulgaria Interwar period*

JEL: B20, N54

Въведение

Пазарната икономика е универсална категория, която стои в основата на съвременния материален просперитет и в нейното функциониране навсякъде има общи черти. От друга страна обаче културните особености и историческият контекст оказват влияние, което може да действа както за нейното налагане, така и в противоположна посока. Възможностите на пазарната икономика да се закрепят и развие на българска почва е тема с много измерения. Тя е в състояние да генерира смислени дискусии и да подпомогне разбирането на посоките, в които се е движило и се движи стопанството на страната. Изследователският въпрос на настоящата статия е съществувала ли е алтернатива пред българското стопанско развитие, когато през септември 1944 г. то е на поредния си исторически кръстопът?

Така поставеният въпрос не е съвсем нов. Той е свързан с дискусията относно това доколко България е „бременна“ със социализъм преди установяването на социалистическия икономически модел. Най-съществени приноси по тази дискусия правят Р. Аврамов и М. Иванов. Р. Аврамов смята, че социализмът не е напълно нов за страната. Неговото установяване като практика и като теория

след 1944 г. в България е предопределено от типични характеристики на стопанския живот и стопанската философия като колективизъм, от дълбока склонност да се разчита на държавата и др., които са типични за българския стопански живот от Освобождението до 1944 г. (Avramov, 1998, p. 23; 2001, pp. 144-148).

М. Иванов, на базата на иконометрични и политико-икономически изследвания смята, че през втората половина на 30-те години на 20 век селското стопанство, което е основният икономически сектор, е започнало своя преход към модернизация. Той е прекъснат от социалистическата „революция“ през септември 1944 г. (Kopsidis & Ivanov, 2015). В този смисъл социализмът не е неизбежен като възможност за преодоляване на изостаналостта. Подобна теза може да се открие и в публикации на М. Димитров (Dimitrov, 2017).

Тази дискусия е в основата и на настоящата статия. Нейният автор в друга своя публикация, въз основа на анализ на Петгодишния земеделско-стопански план от 1941 г., отстоява виждането, че установяването на социалистически стопански модел в България в никакъв случай не е изненада (Penchev, 2018). Това обаче не означава, че българското стопанско развитие неизбежно води към социализъм. Главната теза на представеното изследване и отговор на изследователския въпрос е, че поне на теоретичното ниво на българската икономическа мисъл от времето между двете световни войни може да се конструира пазарна алтернатива за българското стопанско развитие.

I. Пазар, пазарна икономика и капитализъм

Пазарът не е просто мястото, на което се осъществява обмен на стоки. Това е понятие с висока степен на абстрактност. То се отнася до съвкупността от автономни стопанства, които осъществяват разменни сделки помежду си (Demostenov, 1942, pp. 187-189). По определението на Лудвиг фон Мизес пазарът е „процес, задвижван от преплитането на действия на различни индивиди, които си сътрудничат при разделение на труда“ (Mises, 2011, p. 285). Важно е да се отбележи, че по същността си пазарът е комплексна социална институция, която еволюира спонтанно без еволюцията да е насочена към постигане на някаква предварително фиксирана цел, без да е неизбежно развитие, което може да се определи като прогресивно или регресивно. Пазарът не е плод на предварителен замисъл от страна на конкретен политик, стопански деец, търговец, интелектуалец и т.н., но въпреки това се организира според правила и норми разработвани, приемани и променяни от участниците в размяната. Теоретичният модел, който представители на българската икономическа мисъл разработват не трябва да се приема като план за действие, който се приема и/или прилага в стопанската действителност. Той представлява конструкция, която показва, че движението към социализъм в сферата на идеите не е без алтернатива.

Пазарната организация на икономиката се приема и като еквивалент на термина капитализъм (Mises, 2011, p. 296). Подобно мнение в българската икономическа мисъл от периода между двете световни войни изказва и Н. Долински. В статията си „Иде ли краят на капитализма?“ той пише, че капитализмът съществува там, където действа ценовият механизъм, който се проявява в „промените на конюнктурата“ (Dolinsky, 1930, p. 6)¹.

В този смисъл конструирането на пазарна алтернатива пред българската икономика показва, че е имало теоретичен вариант за развитие на България без социализъм и свързаните с него са премахването на частната собственост върху средствата за производство, форсираната индустриализация и насилствената колективизация на селското стопанство. Подобно твърдение не е израз на т. нар. контрафактуална история и не цели да представи капиталистическата действителност в България като съвършена. Тъкмо напротив – като съществуваща стопанска и социална действителност, българският капитализъм страда от много недостатъци. По мнението на наблюдателни съвременници неговите корени и положителни проявления са твърде слаби, той е недолюбван от егалитарното българско общество и не успява да докаже предимствата си понеже не облагодетелства всички групи и прослойки (Bochev, 1931). Неговата поява и развитие до избухването на Балканските войни (1912–1913) не е свързана с големи стопански инициативи, с изграждане на модерно, масово и машинно производство, което води до намаляване на цените на произведените стоки. Тя е плод на държавни поръчки и доставки, протекционизъм, лихварство и зеленичарство, външни заеми и т.н., които от своя страна пораждаат корупция, недоволство от страна на селските маси, прекомерна политизация и клиентелизъм, увеличаване на данъчното бреме и т.н.

Тези условия не се променят съществено и през периода между двете световни войни. Той има свои особености, които допълнително усложняват разра-

¹ Тази концепция за същността на капитализма далеч не е единствената в историята на българската икономическа мисъл между двете световни войни. Сред полифонията от определения могат да се открият поне още две. С. Г. Кашев (1930) вижда капитализма като по-скоро в корпоративен план – стопанска система, в която си взаимодействат държавните органи и организирани в корпорации производители и търговци. Ст. Бочев (1931) по-скоро в духа на класическата политическа икономия дефинира капитализма като „Стопански строй, или стопански период, в който производството (или размяната и кредита) са под господството и управлението на капитала“ (Bochev, 1931, p. 66). Посочените концепции на Мизес и Долински се приемат от автора като най-точни по отношението на същността на капитализма и най-пряко свързани с пазарната икономика и пазарните алтернативи.

ботването и отстояването на икономически модел за страната, базиран на пазарната икономика.

II. България след Първата световна война – стопанско състояние и антипазарни идеи

За България Първата световна война (1914–1918) завършва с национална катастрофа. Страната е в лагера на победените, хиляди млади българи губят живота си при неуспешния опит за осъществяване на националното обединение с военна сила, и без това примитивното стопанството е изтощено, натоварено с репарационни плащания към победителите. Към България се насочват хиляди българи – бежанци от райони, които остават в съседни държави. Отговорността за влизането на България във войната и за последвалата катастрофа пада върху политически партии, които поне в наименованието си носят характеристиката либерални. Интересите и личното властолюбие на лидерите им компрометират либералните принципи, които никога не са възприемани особено сериозно от тях.

Големият виновник за войната – Германия, също се сблъсква с тежки условия на мира. Те обаче предизвикват несъгласие от страна на интелектуалци, които имат силно влияние върху основни икономически идеи през 20 век. Джон Мейнард Кейнс, който участва в британската делегация за мирните преговори с победените възразява срещу непосилните репарации, които победителите налагат на Германия. Мнението си по въпроса Кейнс излага в известната книга „Икономическите последици от мира“, публикувана в края на 1919 г. Сред мотивите за възражението му срещу германските репарации е твърдението, че от Германия се иска обезщетение за вреди без да се държи сметка дали някои от тях не са нанесени от нейните съюзници, сред които е и България (Keynes, 1971 [1919]). По-късно той доразвива тезата си, че съюзниците на Германия трябва да отговорят за част от вредите приписвани на германската армия. Малките съюзници, според Кейнс, не са толкова важни за възстановяването на световната икономика. Затова те могат да се натоварят с допълнителни тежести.

След Първата световна война в българското общество придобиват популярност и практическо приложение идеи, които са в противоречие с основни принципи на пазарната икономика. Популисткото земеделско правителство на Александър Стамболийски (1920–1923) с т. нар. аграрна реформа посяга върху частната собственост върху земята и унищожавя малкото модерни и пазарно ориентирани земеделски стопанства. Следващото правителство, начело с проф. Александър Цанков (1923–1926), отменя някои от земеделските реформи, но задълбочава държавната намеса в икономиката (Penchev, 2005). Голямата депресия и авторитарните правителства, след 1934 г. продължават тези тенденции.

Кредитът, външната търговия, електрификацията и други стопански отрасли преминават под почти пълния контрол на държавата (Dimitrov, 2014).

В българската икономическа мисъл през периода скептицизмът и критиката към „недостатъци“, приписвани на пазарната икономика, са изключително популярни. На държавата, с всичките ѝ институции, административни и законодателни органи, все повече се гледа като на главен играч в икономиката. Нейната регулативна роля се засилва и голяма част от икономистите смятат, тя вече не просто подпомага, а в отделни случаи напълно или частично измества частната инициатива. Тя се смята за надкласова, необвързана с интересите на политическия елит и от тази гледна точка в състояние да преодолее недостатъците на капитализма. Именно по тази причина на нейните интереси трябва да се подчинят индивидуалните интереси и действия. През 20-те години на 20 век подобно мнение изразява проф. Ал. Цанков. Месец след деветоюнския преврат, от позицията на министър-председател той заявява: *„девети юний иска от нас да навикнем да искаме по-малко от държавата и да ѝ даваме повече“* (Tsankov, 1923, р. 3). Частната събственост, която е в основата на функционирането на пазарната икономика, вече не се възприема като неприкосновена. Отново Ал. Цанков формулира по следния начин концепцията за отношението на държавната власт към собствеността: *„Когато нуждите на живота ми наложат да етатизирам известни предприятия, ще го направя; когато нуждите на живота не го налагат, няма да правя опити, за да компроментирам инициативата и идеите, както това се правеше у нас“* (Tsankov, 1924, р. 17).

Разработват се теоретични концепции, които оправдават протекционизма от гледна точка на по-слабо развитите държави и икономики и критикуват свободната търговия (Bobchev, 1935). Появяват се първите опити за анализ и оценка на възможностите за прилагане на планиране в икономиката. Немалка група български икономисти предлага идеи за прилагане на въвеждане на плановост в българското общество без да се концентрира в детайли към теоретичния въпрос за възможността от комбиниране между капитализъм и планиране. Други се опитват да докажат тезата за съвместимост между капитализъм и плановост (Penchev, 2017). В началото на 40-те години на 20 век бившият министър-председател Ал. Цанков откровено заявява, че капитализмът ще бъде заменен от социализма и че с цялата си дейност от 1923 до 1939 г. той е застъпвал подобни гледища и разбирания (Tsankov, 1942, pp. 3, 18). Конкретните предложения за въвеждане на плановост създават впечатление за прагматичност и ангажираност със съществените проблеми на българското стопанство.

Отново с мотива за прагматизъм и избягване на крайностите се разработват и виждания, които могат да се определят като трети път – между планирането и

индивидуализма, между социализма и капитализма. Така Димитър Мишайков пише, че индивидуалистичната стопанска система, основана на принципите на неограничената свобода е неприложима, защото нито едно общество не може да понесе последствията от нея. Социалистическата система също има недостатъци, най-големият от които е лишаването на индивидите от инициатива в стопанския и социален живот. Това му дава основание да защитава концепцията за т. нар. интегралистична стопанска система. В нея *„остава да съществува института на частната собственост и на наследството, а заедно с това индивидуалната инициатива и чувството за отговорност. Но тук частната собственост и правото на наследство са ограничени и тия ограничения с течение на времето стават все по-големи и по-големи“* (Mishaikov, 1942, p. 327). Според Д. Мишайков най-доброто съчетание на индивидуални и общи интереси и съответно символ на интегралистичната стопанска система стават кооперациите.

Изложените концепции и теоретични виждания са илюстрация на факта, че планирането (социализма) и търсенето на трети път между социализма и капитализма стават все по-популярни сред икономисти и сред различни представители на управляващите елити в страната.

III. Пазарните перспективи

На фона на тази мощна антипазарна вълна правят впечатление няколко опита от страна на български икономисти да се предложи пазарна алтернатива като средство за преодоляване на изостаналостта и стопанските проблеми на междувоенния период. В пълнотата си тази алтернатива не може да се срещне като разработка от страна на един автор. Няколко отделни икономисти разработват идеи и виждания, които в комбинация могат да се разглеждат като конструкция, намираща се в опозиция на нарастващата популярност на вижданията за необходимост от държавно ръководство и контрол над все повече сектори от икономиката.

В някои от най-интересните си публикации дългогодишният секретар на Софийската фондова борса Стоян Бочев (1881–1968) обръща внимание на възможностите на *акционерното дело* да стимулира стопанството на страната (1998 [1925])². Бочев проследява стопанската история на българския капитализъм през призмата на постиженията, състоянието и проблемите пред акционер-

² Става въпрос за книгата на Бочев „Акционерното дело в България“, публикувана през 1925 г. от Съюза на акционерните дружества в България. Отделни части от книгата са публикувани и като статии в периодичния икономически печат. В настоящата статия се ползва на публикацията от 1998 г., където книгата, посветена на акционерното дело е публикувана заедно с други икономически текстове и лични спомени на Ст. Бочев.

ното дело в българските земи под османска власт и след Освобождението на страната. Инициативите за основаване на нови акционерни дружества, тяхната стопанска дейност, успехите и несъстоятелността им отразяват не просто и не само състоянието на българската икономика. Те са показателни за плюсовете, но и за възможните минуси на капиталистическата стопанска система. От една страна акционерните дружества са в състояние да обединят разпръснатите капитали и да стимулират предприемчивостта в развитието на кредита, търговията, индустрията, застрахователното дело. От друга страна обаче масовото създаване на акционерни дружества в определени обстоятелства е симптом на болестно състояние в икономиката. При наличието на много свободни пари акционерни дружества се създават единствено със спекулативната цел да се препродадат при нарастване на цената на акциите им (Bochev, 1998 [1925], pp. 335-345). Обстоятелствата, които дават тласък на спекулативна треска обикновено се създават с активното участие на държавната стопанска политика. Същата тази стопанска политика чрез данъчното облагане е в състояние да прекърши не само спекулата, но и положителното стопанско творчество на създателите на акционерни дружества.

Стоян Бочев знае, че и преди и след Освобождението в България има ясно изразен „дефицит“ на капитали и капиталисти. Именно поради това възприема и предлага „акционерната форма на стопанска предприемчивост“ (Bochev, 1998 [1925], p. 380) като най-подходяща форма на икономическа дейност, особено когато тя трябва да е в по-големи мащаби. Той е наясно и приема необходимостта от насърчаване на кооперативното дело в страната, което определя като „общо сътрудничество, което, за да се осъществи, изисква здрави морални устои, и то не само единични, но в цялото общество“ (Bochev, 1998 [1925], p. 381). Противопоставянето между кооперации и акционерни дружества обаче не е в състояние да преодолее проблемите на българското стопанство. Единствено свободното състезание, т.е. конкуренцията между кооперации и акционерно дружества, а не изкуственото държавно насърчение или пречки, може да покаже къде трябва да преобладават едните и къде другите. Още повече, че според Бочев акционерните дружества са най-подходящата форма за организиране на едро производство, размяна и транспорт. Бочев категорично посочва някои от вътрешно присъщите недостатъци на акционерни дружества в страната. Освен държавна неприязън към акционерното дело, те страдат от мъгливи баланси и годишни равносметки, от управление, в което всеки акционер се стреми да има право на глас непропорционално с броя на акциите и т.н.

При все това Бочев изтъква, че акционерните дружества са осъществили проекти, които не биха били възможни по друг начин в областта на кредита,

застрахователното дело, добива на полезни изкопаеми и индустрията. Те са привлекли чужди капитали, от които българската икономика има огромна нужда и, което с оглед на разглежданата тема е най-важно, имат потенциала да я модернизират в бъдеще. Те са в състояние да съживят народната спестовност, като вкарат наличните местни капитали в стопански оборот и ги впрегнат в позитивен стопански градеж. Това може да стане с поощряване на инвестирането в акционерни дружества, което ще изкара на пазара средства скрити в „гърнето и пояса“ (Bochev, 1998 [1925], p. 399). Основната форма за насърчение от страна на държавата се състои в облекчаване на данъчното бреме. Фискалната политика на държавата към момента, в който авторът пише е такава, че услугите, които тя предлага на акционерните дружества срещу данъците, които им взима са твърде скъпи. Високите данъци всъщност водят до високи лихви по раздаваните кредити от страна на кредитни дружества и високи цени на стоките, произведени от индустриалните дружества и т.н. Развитието и насърчаването на акционерните дружества се очертава като алтернатива на пряката държавна намеса в икономиката. Изводът, до който достига Бочев относно цялостната роля и значение на акционерните дружества в България е пределно ясен: *„Без акционерно дело няма да има кредит в България, няма да има едра индустрия, няма да има минно дело, няма да дойдат чужди капитали; никакво модернизиране на стопанския живот не е възможно ... България ще бъде част от Азия в Европа.“* (Bochev, 1998 [1925], p. 397).

Главният сектор в българската икономика между двете световни войни е селското стопанство. То страда от редица недостатъци, които се отразяват на цялостното икономическо състояние на страната. Българското селско стопанство е дребнособственическо, разпокъсано, примитивно, слабо обвързано с пазара и с голяма скрита безработица. Това означава, че в него има твърде много работна ръка, която не се използва ефективно. Тя обаче не може да намери приложение в индустрията поради нейното слабо развитие. Излишната работна ръка не може и да емигрира, поради ограниченията пред свободното движение на хора през разглеждания период. Дори икономисти, които са положително настроени към пазарните механизми отбелязват, че земеделието като цяло, и българското в частност, не се е модернизирало бързо защото населението го приема като начин на живот, а не просто като начин на работа. Индустрията, за разлика от земеделието, е в състояние да реагира по-адекватно на промени в цените на определени стоки. При повишаване на цените в индустрията по-лесно и бързо се увеличава производството, а при намаляване отново по-лесно и бързо производството намалява. Излишната работна ръка при намаляване на производството се поема от селското стопанство. Друга особеност на земеделието се състои в

това, че там връзката между предприятие и домакинство не е скъсана (Dolinsky, 1939, pp. 106-140).

Пазарно ориентирани алтернативи пред българското стопанство вижда проф. Я. Моллов, който се занимава основно със състоянието на аграрния сектор, който тогава е основен за България. В реферат, четен на среща на Българското икономическо дружество, той представя на членовете му синтезирано положението в българското село и обръща внимание върху неговата ниска продуктивност и доходност в сравнение с развитите в селско стопанско отношение страни – Дания, Белгия, Холандия, Чехословакия и др. Мерките, които трябва да се предприемат за преодоляване на изостаналостта е необходимо да се фокусират върху отделното земеделско стопанство, за което е важно „*да произведе възможно най-евтино и да продаде възможно най-скъпо*“ (Mollov, 1930, p. 192). При тази ситуация, според Я. Моллов, е необходимо земеделското стопанство да се трансформира в трудово-интензивно, т.е. в отглеждането на „*ония култури и ония видове домашни животни, с оглед на изискванията на пазара, които най-добре оползотворяват и възнаграждават вложените в производството средства*“. Въпреки, че в публикациите си Я. Моллов не е последователен привърженик на пазарните идеи, той е убеден, че стопанската политика, която може да има успех в модернизирването на селското стопанство и в увеличаването на неговите доходи е тази в която първостепенно място „*заяват мероприятията по засилване на частната инициатива*“ (Mollov, 1930, p. 209). Неговата рецепта за българското икономическо развитие включва пазарната ориентация на селското стопанство, базирана на частната инициатива на селскостопанските производители.

Осъществяването на подобен тип опазаряване на българското селско стопанство изисква редица конкретни поддържащи и насърчаващи действия от страна на държавата. Сред тях трябва да се споменат: осъществяването на земеделско-стопански изследвания, подходяща организация на борбата с болестите по растенията и добитъка, разпространението на научно-обосновани и подходящи за съответните райони земеделски знания и т.н. Държавата, във вижданията на проф. Я. Моллов „е длъжна да ориентира производството към изискванията на пазара“ (Mollov, 1930, p. 210). В своите разсъждения той не си поставя въпроса, доколко държавните органи имат капацитета и възможността да ориентират пазарно българското селско стопанство. Именно в тази насока може да се идентифицира основната слабост на разработката, посветена на модернизацията на селското стопанство.

Особено внимание към състоянието и вариантите за подпомагано от държавата пазарно модернизирване на българското селско стопанство обръща про-

фесор Наум Долински. Той е емигрант от болшевишка Русия и преподава във Висшето търговско училище във Варна.

Според него основният проблем на българското селско стопанство не е в капиталистическата стопанска система, а по-скоро в липсата на капитализъм. За това той пише: „*Ние вече не веднъж изтъкваме и подчертаваме крайната нужда от капиталистическо именно развитие на народното ни и селското стопанство, като мярка, която ще може да извади българският народ от икономическите му и социални затруднения.*” (Dolinsky, 1932, p. 93). Липсата на капитализъм, според Долински, е характерна за селското стопанство в световен мащаб. Поради дребното земевладение и липсата на индустрия в България отрицателните последици са по-ясни. Последиците от подобна липса се изразява в натуралния характер на селскостопанското производство, в изключително ниските доходи на селскостопанските производители и в превръщането на селското стопанство в основна причина за Голямата депресия на 30-те години на 20 век. Това предопределя и основната насока, в която трябва да се развива стопанската политика по отношение на селското стопанство, която може да се дефинира като налагане на капитализма чрез държавата (Dolinsky, 1931, p. 1-21).

Конкретните проучвания на проф. Долински за българското селско стопанство ясно разкриват посочената по-горе липса на капитализъм. Наличната статистическа информация за основните тенденции в развитието на българското селско стопанство показва, че в него се развива тенденция към преразпределяне на земевладението. Най-важната ѝ характеристика е, че се увеличава броят на самостоятелните селски домакинства, които разполагат с все по-малко земя. Това се дължи на увеличаването на населението от една страна и на силно ограничените възможности за ангажиране на това ново население в индустрията или пък за емиграцията му, от друга. При тази ситуация доходността на българското селско стопанство непрекъснато намалява (Dolinsky, 1928a, p. 185). Всъщност Н. Долински е първият икономист в страната, който през 1928 г. повдига въпроса за аграрната пренаселеност и за т. нар. „скрита безработица” като основен социален и икономически проблем в България. По-късно той дори започва да говори за пролетаризиране на българското земеделско население, като под пролетаризиране разбира процеса на превръщане на самостоятелните и независими производители в наеман персонал за други стопански субекти (Dolinsky, 1937, pp. 101-112).

Друг основен проблем в българското селско стопанство е неговият екстензивен характер и почти пълната доминация на зърнените култури като основно производство. Самите зърнени култури не са трудово-интензивни и поради това не са в състояние да осигурят достатъчно заетост на селското население. Из-

ледването на тенденциите в българското зърнопроизводство показва, че добивите от тях показват значителни колебания през годините – значително по-големи в сравнение с държави, където земеделието е по-модерно. Освен това не могат да се открият реални тенденции към увеличаване на производителността в зърнодобива (Dolinsky, 1935), а примитивната система на използване на, и без това, оскъдната земеделска земя прави така, че всяка година около 20% от обработваемата земя не се използва и остава на угар (Dolinsky 1929, pp. 219-231). В доста тежко състояние се намира и българското скотовъдство, тъй като много голяма част от селскостопанските домакинства разполагат със съвсем малко работен добитък (Dolinsky, 1940).

Долински открива два типа спонтанна реакция на посочените проблеми и недостатъци на българското селско стопанство в периода между двете световни войни. Първата засяга раждаемостта – след Първата световна война, независимо, че темповете на нарастване на населението в България остават високи, се забелязва тенденция към намаляване на раждаемостта. Тя се разглежда като естествена реакция на бедността и на липсата на достатъчно земя в българското селско стопанство (Dolinsky, 1934).

Втората спонтанна реакция се състои в развитието на тенденция, която се определя като *„процес за интензифициране на това стопанство под влияението на мощния фактор – размножението на населението, което просто не ще е в състояние да се изхрани от нищожните парцели земя в собственото си селско стопанство, ако това стопанство продължава екстензивно да произвежда зърнени храни“* (Dolinsky, 1932, p. 236). Тази тенденция се илюстрира от непрекъснатото нарастване на тютюна за износ, освен като абсолютно производство, но и като процент от цялата продукция за дадена година. Така през 1906–1910 г. за износ отива между 35 и 40% от цялото производство, докато през 1921–1925 г. този процент варира между 70 и 90% (Dolinsky, 1928b, pp. 128-144).

Според Долински спонтанната реакция не е достатъчна, за да се разрешат проблемите на българското селско стопанство по задоволителен начин. Още преди началото на Депресията от 30-те години на 20 век той изразява надеждата си, че от двете спонтанни тенденции в българското селско стопанство ще надделее тази на интензификацията. За целта обаче е необходима целенасочена и смислена държавна политика (Dolinsky, 1930a, p. 34). Тези констатации придобиват ново и актуално звучене с началото на Депресията. Това е така, защото икономическите проблеми от 30-те години са прекратили до голяма степен интензифицирането на селското стопанство и са увеличили значението на зърнените култури, т.е. отново придобиват решаващо значение екстензивните култури (Dolinsky, 1936).

Трябва да се отбележи, че според Долински провеждането на адекватна спрямо селското стопанство политика не е свързано с ограничаване на пазарните механизми и с изкуствено поддържане на високи цени на селско-стопанските продукти. Той е сигурен, че въпросът с ефекта от преразпределението на наличните блага и ценности, при който се облагодетелства земеделското за сметка на неземеделското население не може да се решава априорно, без провеждането на конкретни изследвания (Dolinsky, 1940a, pp. 215-216). Това обаче все още не означава, че държавата трябва да е изолирана и да не провежда целенасочена политика за преодоляване на примитивния и полу-натурален характер на българското селско стопанство. Именно по тази причина Долински се изказва положително за разработения от Министерството на земеделието и държавните имоти Петгодишен земеделско-стопански план за 1942–1946 година. Според него планът е опит от страна на държавата да постави на здрава основа цялостната си политика (Dolinsky, 1942).

Трансформацията и интензификацията на българското селско стопанство е изключително трудна поради липсата на капитали в страната. През 30-те години на 20 век перспективите за привличане на чужд капитал също са крайно ограничени (Dolinsky, 1932: 17). Затова той прави някои конкретни предложения за насоките на държавната политика в тази област. Недостатъците на дребното селско-стопанско производство могат да се преодолеят чрез развитие на различни пазарно-ориентирани кооперации. Според него пример за добре действащи кооперации може да се вземе от датското селско стопанство (Dolinsky, 1946). Развитие на т. нар. домашна индустрия или селско занаятчийско производство открива сравнително добри възможности за използване на излишната работна ръка в селското стопанство. Селското население разполага с много свободно време от основния си поминък и публично-правната власт би трябвало да положи усилия за насочването му към различни занаяти. Т. нар. „домашна индустрия“ е обект на самостоятелно детайлно проучване от страна на Долински. Въпреки установеният „миниатюрен“ характер и трудностите при установяването на тенденциите в нейното развитие и на ефекта, който има депресията върху нея той установява, че тя се състои преди всичко от дребни заведения, в които за пазара работят предимно техните собственици (Dolinsky, 1940b, pp. 515-530).

Подобна е и ролята, която може да изпълнява градинарството, което е трудо-интензивно и пазарно ориентирано. То може да облекчи проблема със скритата безработица. Затова Долински вижда в насърчаването на градинарството от страна на държавата важен аспект от цялостната ѝ стопанска политика. Ролята на държавата е в това да насочи земеделското население към най-подходящите форми на градинарство за съответните райони на страната и да

подпомогне това население при обучението за работа с техника и с агрономически знания. Интензифицирането и пазарната ориентация на българското селско стопанство освен това включват развитието на лозарството, овощарството и бубарството. Тук отново се предвижда важна роля за държавата при осигуряването на достъп до големите консумативни центрове на Европа, при стандартизирането на продукцията и т.н. (Dolinsky, 1932, pp. 129-141). От друга страна производството на зърнени храни трябва да се ограничи дотолкова, че да задоволява единствено вътрешния пазар, без да се разчита на тях като на експортна култура (Dolinsky, 1938).

С тези анализи и идеи Долински се очертава като привърженик на стопанска политика, чието основно съдържание е насърчавана от държавата интензификация, базирана на обвързване на селското стопанство с пазара. В неговите многобройни публикации за българското селско стопанство придобиват очертания контурите на пазарно-ориентирания модел за българската икономика, разработван през 30-те и началото на 40-те години на 20 век.

IV. Неосъществената алтернатива в българското стопанство

През 30-те и 40-те години на 20 век пред българското общество се оформят две най-общии концепции за икономическото му развитие. Те имат свои специфики и подварианти, но биха могли да се представят като пазарна (капиталистическа) и социалистическа алтернатива. Посочените концепции не са задължително свързани с политическо представителство. Поне на ниво конкуренция между идеи нищо не предопределя „победата“ на която и да е от алтернативите. Ходът на икономическото развитие на България, въпреки наличието на силни колективистични елементи, също не съдържа ясна и безспорна тенденция към победа на социализма. Победата на социалистическата алтернатива след 1944 г. е предопределена от външнополитически и военни фактори.

Проблемите и недостатъците на българската икономика преди 1944 г. представят управлявалите по време на социалистическия режим като модернизатори. Следваната от тях стопанска политика на социалистическа индустриализация се приема като единственият възможен път за преодоляване на бедността и изостаналостта. Идеите на посочените български икономисти от периода преди 1944 г. конструират алтернативата. В нея могат да се разграничат два основни елемента. Първият – трудово-интензивно, пазарно ориентирано селско стопанство и акционерни дружества, които да осъществяват по-мощните инициативи. Вторият – стопанска политика, базирана не на противопоставяне, а на сътрудничество и подпомагане на частната инициатива от страна на държавата. Тази алтернатива, особено по отношение на втория си елемент, не е без слаби страни, но пък никога не получава шанс да покаже предимствата си.

REFERENCES:

- Avramov, R 1998, 'Unrealised Conservative Manifesto in Bulgaria. Inaugural study.' in St. Bochev, *The Capitalism in Bulgaria*, Foundation "Bulgarian Science and Culture", Sofia (in Bulgarian).
- Bobchev, K 1935, 'The Protectionism and Economic Science', *Journal of the Bulgarian Economic Society*, vol. XXXIV, N 7-8, pp. 466-473 (in Bulgarian).
- Bochev, St 1931, 'The capitalism in Bulgaria', *Journal of the Bulgarian Economic Society*, vol. XXX, N 2, pp. 67-78 (in Bulgarian).
- Bochev, St 1998, '*The Capitalism in Bulgaria. Economic Texts (1911-1935)*', Foundation "Bulgarian Science and Culture", Sofia (in Bulgarian).
- Demostenov, S 1942, '*Lectures on Political Economy*', part I, publisher Stoil Sukmandjiev, Sofia (in Bulgarian).
- Dimitrov, M 2014, '*The state and the economy. Bulgaria during the interwar period 1919-1939*', Stopanstvo University Press, Sofia (in Bulgarian).
- Dimitrov, M 2017, 'The role of the state-owned banks in Bulgaria during the Interwar period', *Proceedings of CEHR*, Vol. II, 2017, pp. 192-213 (in Bulgarian).
- Dolinsky, N 1928a, 'The profitability of the Bulgarian agriculture', *Journal of the Bulgarian Economic Society*, vol. XXXVII, N 4 (in Bulgarian).
- Dolinsky, N 1928b, 'Evolution of the Bulgarian agricultural products', *Journal of the Bulgarian Economic Society*, vol. XXVII, N 3, pp. 128-144 (in Bulgarian).
- Dolinsky, N 1929, 'On the question of which land use system is the most appropriate for Bulgaria', *Journal of the Bulgarian Economic Society*, vol. XXVIII, N 5-6, pp. 219-231 (in Bulgarian).
- Dolinsky, N 1930, 'Is the end of capitalism coming?', *Philosophical Review*, vol. II, n 4, pp. 2-14 (in Bulgarian).
- Dolynsky, N 1930a, 'Quantitative Composition of the Bulgarian Households, especially in Agriculture', Varna, *Yearbook of the Higher School of Commerce*, vol. ii, pp. 1-55 (in Bulgarian).
- Dolinsky, N 1931, 'The future of the small-scale agriculture', Varna, *Yearbook of the Higher School of Commerce*, vol. III (in Bulgarian).
- Dolinsky, N 1932, '*The organization of the Bulgarian Agriculture*', Dobri Voinikov publisher, Varna (in Bulgarian).
- Dolinsky, N 1934, 'Reflection of socio-economic processes in the main demographic phenomena', Varna, *Yearbook of the Higher School of Commerce*, vol. V-VI, pp. 1-41 (in Bulgarian).
- Dolinsky, N 1935, 'Grain crops in Bulgaria', Varna, *Yearbook of the Higher School of Commerce*, vol. VII (in Bulgarian).

- Dolinsky, N 1936, 'The crisis in the Bulgarian agriculture', Varna, *Yearbook of the Higher School of Commerce*, vol. VIII, pp. 1-92 (in Bulgarian).
- Dolinsky, N 1937, 'The proletarianization of the Bulgarian agricultural population', *Spisanie na zavurshilite VTU-Varna*, vol. 2 (in Bulgarian).
- Dolinsky, N 1938, 'Gardening in Bulgaria', Varna, *Yearbook of the Higher School of Commerce*, vol. X, pp. 1-50 (in Bulgarian).
- Dolinsky, N 1939, 'Difficulties in agriculture as a branch of the national economy', Varna, *Yearbook of the Higher School of Commerce*, vol. XI, pp. 1-145 (in Bulgarian).
- Dolinsky, N 1940, 'Are our cattle-breeding in good or bad condition, in particular livestock?', *Journal of the Bulgarian Economic Society*, vol. XXXIX, N 4, pp. 220-232 (in Bulgarian).
- Dolinsky, N 1940a, 'Who are the benefactors of the *Hranoiznos* direction?', *Economist*, vol. II, 2 (in Bulgarian).
- Dolinsky, N 1940b, 'The Bulgarian domestic industry', *Economist*, vol. 2, 4, pp. 515-540 (in Bulgarian).
- Dolinsky, N 1942, 'The five-year agricultural plan', *Archive for social and economic policy*, vol. XVII, 3, pp. 161-165 (in Bulgarian).
- Dolinsky, N 1946, '*The agriculture in Bulgaria and Denmark. A comparative perspective*', State University St Cyril, Varna (in Bulgarian).
- Kashev, G 1930, 'Necessities in the organization of production and market', *Journal of the Bulgarian Economic Society*, vol. XXIX, N 3, pp. 142-154 (in Bulgarian).
- Keynes, John Maynard (1971 [1919]). *The Collected Writings of John Maynard Keynes*. V VII, *The Economic Consequences of the Peace*. MacMillan Cambridge University Press for the Royal Economic Society.
- Kopsidis, M & Ivanov, M (2015), *Was Gerschenkron right? Bulgarian agricultural growth during the Interwar period in light of modern development economics*. EHES Working Papers in Economic History, N 82 (July, 2015).
- Mises, L 2011, '*Human Action. A Treatise on Economics*', Mak, Sofia (in Bulgarian).
- Mishaikov, D 1942, '*Principles of Political economy*', Sofia, third edition (in Bulgarian).
- Mollov, I 1930, 'The current state of Bulgarian agriculture and the measures for its improvement', *Journal of the Bulgarian Economic Society*, vol. XXIX, N 4, pp. 181-212 (in Bulgarian).
- Penchev, P 2005. 'The economic consequences of the coup d'état of 9th of June 1923', *Historical review*, 3-4, pp. 34-59 (in Bulgarian).
- Penchev, P 2017, 'Dirigiste Economy and Economic Planning – Theoretical Analyses and Debates among the Bulgarian Economists during the 1930s', *Research Papers of the UNWE*, 2, pp. 129-166 (in Bulgarian).

Penchev, P 2018, 'The Way to Socialism? First Five-Year Plan for the Development of Bulgarian Agriculture', *Research Papers of the UNWE*, 3, pp. 253-280 (in Bulgarian).

Tsankov, Al 1923, '*Speech delivered by the Prime Minister Prof. Alexander Tsankov in a public meeting in Sofia on July 8, 1923*', Pridvorna pechatnitsa, Sofia (in Bulgarian).

Tsankov, Al 1924, 'On our economic policy', *Legal review*, vol. XXV, 1, pp. 16-21 (in Bulgarian).

Tsankov, Al 1942, '*The three economic systems. Capitalism, communism, and national-socialism*', Sofia (in Bulgarian).

Correspondence address:

Pencho D. Penchev – Associate professor, D.Sc.

University of National and World Economy, Department of Political Economy

8-mi dekemvri Str. 1700 Sofia

E-mail: pencho_penchev@gyuvetch.bg